

L'aqüeducte del pont de les Caixes i la vil·la romana de Centcelles (Constantí, Tarragonès)

JOSEP ANTON REMOLÀ (*Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*),
PALOMA ALIENDE (*Institut Català d'Arqueologia Clàssica*),
JOSEP FRANCESC ROIG (*Codex-Arqueologia i Patrimoni*)

1. INTRODUCCIÓ

L'esfondrament parcial, l'any 2007, d'un tram del parament oriental del pont medieval de les Caixes (Constantí)—part de la séquia dels Molins—va permetre observar que l'obra medieval era, en realitat, una reforma d'un pont precedent, associat a una conducció hidràulica d'època romana. Un aqüeducte romà, hipotèticament relacionat amb la propera vil·la romana de Centcelles, del qual fins aleshores no se'n tenien notícies i que representa una excepcional descoberta tant des del punt de vista científic com patrimonial. L'atzar ha tret a la llum el que fins aleshores s'havia mantingut ocult sota successives reconstruccions. Una conducció que, de forma marginal i precària, s'havia mantingut en ús fins a aquell moment, i que conforma prop de dos mil·lennis d'història de la humanització de l'aigua en un entorn que, malgrat les profundes transformacions que està patint, és un veritable parc temàtic d'aquest element i del seu paper en l'explotació agrària tradicional i en l'obtenció d'energia hidràulica al llarg de la història.

Per tal de valorar l'estat de l'estructura i aprofundir en el coneixement—aspectes bàsics previs a la redacció del projecte de restauració¹—es van excavar diversos sondeigs al peu de la façana oriental i als extrems del pont, on la canalització medieval dis-

¹ Actualment s'està redactant, per iniciativa de l'Ajuntament de Constantí, el Pla director de la séquia dels molins (antic terme de Centcelles, Constantí) i l'avantprojecte de restauració del pont de les Caixes a càrrec de J. A. Remolà i els arquitectes M. Orellana i P. Jansà. També s'està tramitant per part de la Direcció General del Patrimoni Cultural la declaració de BCIN que, esperem, pugui evitar futurs danys al monument i al seu entorn més immediat.

corre en rasa sobre terraplè (extrem septentrional) i en superfície (extrem meridional).² Uns resultats encara en fase d'anàlisi que, complementats amb les dades obtingudes en diverses actuacions i observacions prèvies, avancem amb caràcter preliminar en aquesta contribució.

2. SITUACIÓ I ENTORN

Tant la vil·la romana de Centcelles com el pont de les Caixes comparteixen un espai uniforme (l'antic terme medieval de Centcelles) que s'estén pel marge dret del curs inferior del riu Francolí, a uns cinc quilòmetres en línia recta al nord-oest de Tarragona i a poc més d'un quilòmetre al nord-est de Constantí (Fig. 1 i 2). Un territori de perfil suau i planer—només episòdicament alterat per turons aïllats d'escassa alçada—molt apte per a l'explotació agrícola i, fins a finals del segle XIX, camí natural de comunicació entre la costa i les planes de l'interior³ (Fig. 2). Per aquest corredor natural discorria la *via De Italia in Hispanias* que, seguint la llera del riu pel marge dret creuava la serralada que tanca el camp de Tarragona en direcció a Lleida (*Ilerda*) (Roig, 2005). Un traçat que es reprèn, aproximadament, en època medieval amb el nom de camí de Montblanc, via d'intens trànsit i a la vora de la qual sorgeixen diversos nuclis de poblament a partir de la restauració de la seu metropolitana a mitjan segle XII.

3. LA VIL·LA ROMANA DE CENTCELLES

Les excavacions arqueològiques de l'Institut Arqueològic Alemany van posar de relleu indicis, molts escassos, d'un assentament rural d'època tardorepublicana (segles II-I aC) localitzat a l'entorn del lloc on s'alçarà posteriorment el cos central de la vil·la tardoromana (Hauschild, 1964-1965, 1965, 1966 i 1972; Hauschild, Arbeiter, 1993; Schlunk, 1965, 1966 i 1988; Schlunk i Hauschild, 1962). També es va poder documentar, al sud d'aquest cos central, les restes d'una vil·la d'època altimperial (segles I-III dC). Un dels àmbits identificats corresponia a una àrea d'emmagatzematge en *dolia*

² Excavació a càrrec de Codex-Arqueologia i Patrimoni sota la direcció tècnica de J.F. Roig i la coordinació de J.A. Remolà (2008). Anteriorment s'havien dut a terme treballs de neteja i documentació gràfica i planimètrica a càrrec de P. Aliende, aleshores topògrafa de Codex, arran dels treballs de soterrament d'una canalització contemporània aèria que emmascarava la façana oriental del pou. Aquesta fou la primera de les actuacions promogudes per l'Ajuntament de Constantí després de l'adquisició dels tros de terra on es troba el pont (2004), amb el finançament de Repsol SA.

³ En el segle XIX el traçat de la carretera nacional que unia Tarragona i Lleida es desplaçà al marge esquerre, un sector de perfil sinuós i menys apte orogràficament per al traçat d'una via d'aquesta entitat. Els interessos de la puixant vila de Valls van tenir molt a veure en aquesta decisió. Ara, a inicis del segle XXI, la nova autovia que unirà Tarragona i Lleida (C-27) torna al marge dret seccionant en rasa el camí de Montblanc que fins aleshores havia unit la coneguda vil·la romana de Centcelles, patrimoni mundial des del 2000, amb l'amagat i camuflat pont de les Caixes. Ho farà acompanyada, en un espai molt reduït, de la línia fèrria del corredor de Mediterrani, que també ha vist les bondats de creuar per aquest punt, i, si ningú no ho evita, d'una carretera intermodal entre l'estació del TAV a Perafort i l'aeroport de Reus i d'una ampliació del corredor ferroviari.

Figura 1. Tram baix del riu Francolí on s'indica la posició del pont de les Caixes i de la vil·la romana de Centelles (Imatge base: Google)

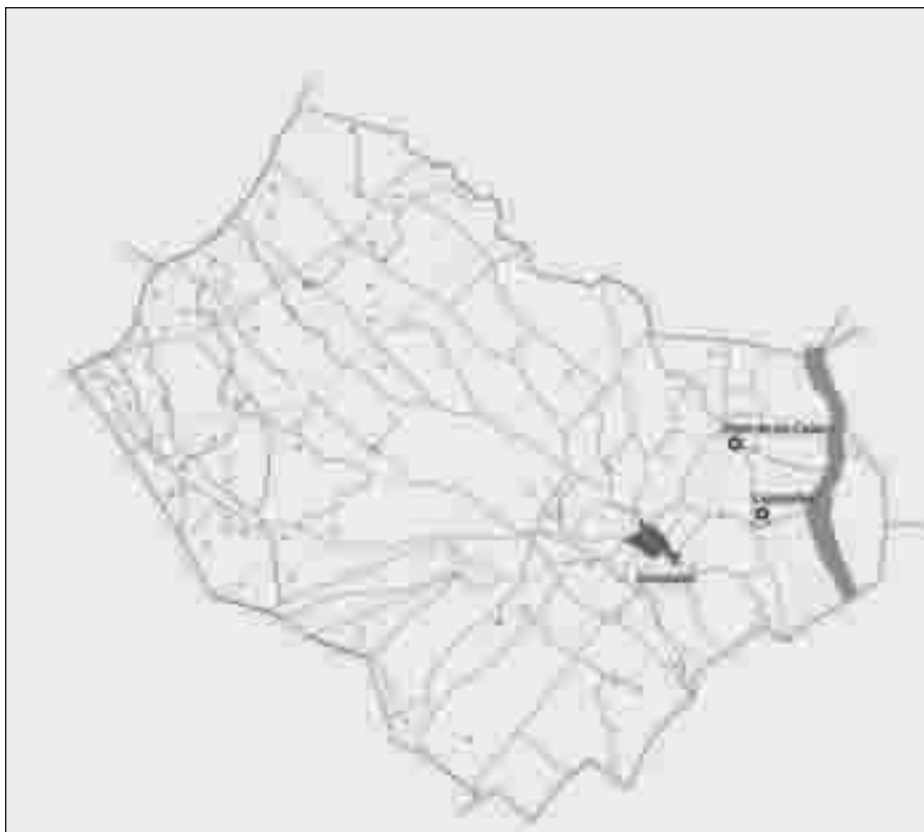

Figura 2. Terme municipal de Constantí (1966) on s'aprecia el bon estat de la trama centuriada romana a l'oest del poble (J. A. Remolà, a partir del plànol del terme municipal de 1966)

associada, probablement, a uns equipaments productius. A l'oest, es documentà, també parcialment, un edifici de planta rectangular compartimentat internament que els excavadors atribueixen al segle III dC. Aquesta darrera fase de l'edifici altimperial està caracteritzada per murs de maçoneria, paviments gruixuts d'*opus signinum* i canalitzacions de morter i sòl de teules. Es tractaria, doncs, d'una vil·la estretament vinculada al procés d'explotació agrícola que no devia diferir substancialment del model evidenciat en altres establiments rurals d'època altimperial del camp de Tarragona com, per exemple, la vil·la romana del Moro (Torredembarra) o la primera fase de la vil·la dels Munts (Altafulla) (Remolà, 2004 i 2007; Tarrats, Remolà, 2007). El final de la vil·la altimperial el fixen els mateixos excavadors en un moment avançat del segle III.

En un moment encara incert del segle IV (o inicis del v?) (Remolà, 2002), al nord i a l'est de la ja enderrocada vil·la altimperial s'alça un nou edifici—la vil·la tardoroma-

na de Centcelles—amb un cos principal de planta rectangular que s'estenia en una longitud de 90 metres en sentit E-O (Fig. 3 i 4). Els murs que arrenquen en sentit N-S dels extrems d'aquest cos principal semblen indicar l'existència de dues ales que devien delimitar, almenys en part, un gran jardí central. Cal destacar la contundència i la qualitat de l'obra, especialment si la contextualitzem en el marc de l'arquitectura d'època tardoantiga coneguda a *Tarraco* i el seu entorn (Remolà, 1998, 2002 i 2007).

La part més destacada del cos principal estava formada per dues sales comunicades—de planta circular amb cúpula decorada amb mosaics, la primera, i de planta quadrilobulada, la segona—, la funció original de les quals no ha estat definitivament resolta, tot i el seu indubtable caràcter representatiu. En tot cas, la presència d'obertures per sota del nivell de sòl indica que van ser concebudes per ser calefactades mitjançant hipocausts. Aproximadament en el centre de la sala de la cúpula es localitza un àmbit soterrat de planta quadrangular amb les parets internes revestides amb una potent capa

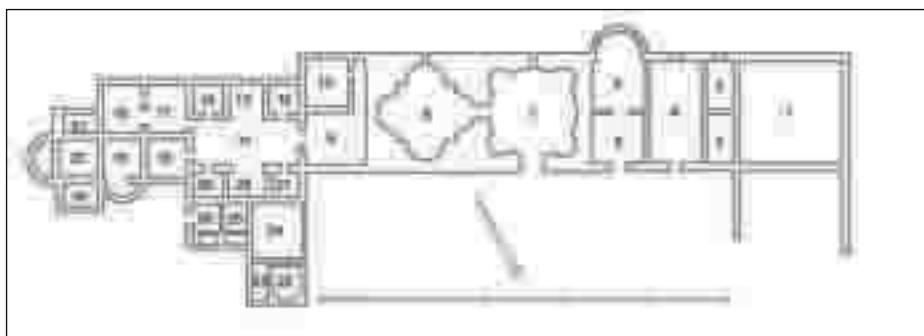

Figura 3. Planta esquemàtica de la vil·la tardoromana de Centcelles (a partir de Hauschild, Arbeiter 1993)

Figura 4. Façana nord de la vil·la tardoromana de Centcelles (J. A. Remolà)

d'*opus signinum*. S'hi accedia a través d'una porta d'arc de mig punt oberta en el mur oriental i connectada amb unes estretes escales. A través d'un forat contemporani en el paviment s'observa la presència d'una "subcripta" de dimensions reduïdes, amb una compartimentació interna amb arcs, possiblement relacionada amb el propi procés constructiu i destinada a protegir de la humitat i les filtracions d'aigua la cripta. A través d'una porta oberta en el mur oest de la sala amb cúpula s'accedia a la sala quadrilobulada, un àmbit del qual s'havia extret gairebé tota la seqüència estratigràfica en època contemporània.

A l'extrem occidental de l'edifici se situen dos banys. El primer, que ocupa l'extrem occidental del cos principal, està format per dos àmbits tebis (tepidari), dos escalfats (caldari) i dos freds (frigidari) i, segons els excavadors, no van ser mai operatius (no es va identificar el *praefurnium* ni es van trobar evidències d'ús). Aquests banys estaven comunicats amb un departament contigu format per una sèrie d'àmbits d'interpretació incerta. En aquests àmbits es van localitzar nombroses tesselles i evidències de producció que van ser relacionades amb la fabricació de tesselles de vidre per a la decoració de la cúpula. Les excavacions arqueològiques dels anys 2005-2006 del que restava de seqüència estratigràfica d'una de les estances va reportar una notable quantitat de tesselles en els nivells de rebliment d'un rebaix del nivell de pavimentació original de l'àmbit. Una presència que interpretem com un índex de reaprofitament en un moment encara per precisar. Aquest rebaix del nivell d'ús es documenta també en les estances veïnes i en altres àmbits excavats per l'Institut Arqueològic Alemany, a l'est de la sala de la cúpula. En aquest darrer cas es van relacionar amb l'ocupació medieval del conjunt. En un segon moment, segons els responsables de l'excavació, sembla que es construeix un segon conjunt balneari, adossat a l'anterior i formant un cos emergent i perpendicular al cos principal. Dues de les estances s'han identificat, per la seva proximitat al *praefurnium*, com a caldaris, mentre que les altres dues devien conformar el frigidari amb la corresponent piscina d'aigua freda al costat de les latrines. En aquest cas es van localitzar evidències d'ús que permeten establir el funcionament d'aquest conjunt.

L'evolució posterior de l'edifici no ha estat clarificada per les intervencions arqueològiques fetes fins al moment ja que no tenim evidències estratigràfiques immediatament posteriors als nivells constructius, tot i que coneixem l'existència, fora de context o en posició secundària, de monedes d'època visigòtica (Recesvint, 649-672) (Zedelius, 1980).

Al voltant de les ruïnes de la vil·la tardoromana, a mitjan segle XII, s'estableix un nucli de població—la vila medieval de Centcelles—que s'extingeix a finals del segle XIV (Cortiella, 1981; Remolà, 1998). La sala de la cúpula es va adaptar com a església parroquial i la resta de l'edificació es va aprofitar per a habitatges i altres usos. La vila s'estenia més enllà dels límits de la vil·la tardoromana i se'n documenten restes d'una certa entitat a l'oest, a l'altra banda de l'actual traçat del camí de Montblanc.

En el segle XIV, el despoblat de Centcelles i el seu terme passen a formar part del terme municipal de Constantí i l'església parroquial, sota l'advocació de Sant Bartomeu, esdevé una ermita en litigi entre els pobles de Constantí i Vilallonga del Camp (Cortiella, 1981). Entre els segles XVI i XVIII sembla que es van fer diversos treballs de remodelació de l'ermita. Concretament, l'aspecte exterior es va modificar amb el revestiment de la cúpula amb un octògon i la construcció d'un campanar d'espadanya. En el segle XVI els mosaics no devien ser visibles ja que no són esmentats

per Lluís Pons d'Icart, el primer que ens va deixar constància de la romanitat de l'edifici en el seu manuscrit sobre les *Grandeses de Tarragona* (c. 1564), posteriorment publicat, en castellà, a Lleida (1572-1573). L'activitat litúrgica va continuar fins a finals del segle XVIII i inicis del XIX. La desamortització va tenir lloc l'any 1855 i l'alienació, quatre anys després (1859). A finals d'aquest any 1859 o a inicis del següent, és adquirida per Antoni Soler i Soler, qui a finals del segle XIX la transforma en mas (Cerdà *et alii*, 1992; Massó, 1991).

A mitjan segle XIX corresponen les primeres referències a troballes arqueològiques a càrrec de B. Hernández Sanahuja, que l'any 1859 va visitar el monument i féu diversos dibuixos—no localitzats—que li van permetre constatar la posterior destrucció de part de les restes per adequar la finca als treballs agrícoles (Albiñana, Bofarull, 1849; Hernández Sanahuja, 1888). En aquesta mateixa visita va poder observar les restes d'una cripta i una subcripta en l'interior de la sala amb cúpula, així com l'enderroc de la sala quadrilobulada. Per B. Hernández Sanahuja, la vil·la de Centcelles devia ser construïda per *Marcus Fulvius Musaeus* en època d'Adrià i destruïda per la invasió franca del 260 dC. Després d'un període d'abandonament s'hauria alçat, durant l'imperi de Constantí, “*un espacioso monasterio de ascéticos cenobitas (...) con su correspondiente basílica ó templo, y baptisterio contiguo,...*”. La basílica, d'arquitectura plenament bizantina, correspondria a la sala amb mosaics, mentre que la sala quadrilobulada tindria la funció de baptisteri i els àmbits a l'est de la sala de la cúpula correspondrien a les habitacions dels monjos.

El 23 d'octubre de 1877, Antoni Soler descriu en una carta adreçada al seu fill Conrad les circumstàncies del descobriment del mosaic: “*Hace algún tiempo había notado que habiéndose desgajado algunos pedazos de yeso de la cúpula de San Bartolomé, se observaban varios dibujos, pero creyendo que serían pinturas gastadas y de poco mérito, no di importancia a aquel suceso, mas días atrás estuvo el Padre Pallarés con otros compañeros suyos a visitar aquellas ruinas y la casualidad les hizo descubrir que toda la cúpula era un mosaico de mérito.*” (Schlunk, Hauschild, 1962; Massó, 1991). A través de la seva correspondència (1877-1888) podem constatar també l'estat ruïnós de l'edifici—que va obligar a diverses reparacions—i l'eliminació de l'enlluït que cobria el mosaic i de la cornisa, molt degradada.

Possiblement l'any 1893, E. Morera va visitar el monument (unes “*thermas*” en la seva opinió)—on encara no s'havien construït els pisos que, més endavant, compartimentaran l'espai —, i posà de manifest la dificultat de fer una interpretació iconogràfica correcta d'unes figures conegudes molt parcialment (Morera, 1894, 1897 i 1911?). Entre 1893 i 1898, Àngel del Arco emprèn nous treballs de neteja que aquest cop van tenir un resultat més satisfactori (Arco 1898). A través de les fotografies publicades podem observar que en el moment de dur a terme aquesta intervenció l'interior de la cúpula ja havia estat compartimentat en planta baixa i dos pisos, una distribució que es va mantenir fins a l'any 1969 (Schlunk, Hauschild, 1962). Pel que fa a la interpretació, Àngel del Arco insisteix en el caràcter termal de l'edifici i la seva relació amb Adrià.

Les actuacions posteriors es van centrar, bàsicament, en la documentació i la descripció de la iconografia de la cúpula. Així, l'any 1901 Antoni Gallisà va fer els primers dibuixos i fotografies dels mosaics, una notícia recollida per Josep Gudiol (1926), qui va visitar el monument l'any següent. L'any 1906, Joan Molas va fer, a petició del baró de les Quatre Torres, un dibuix complet del mosaic que és reproduït per E. Morera (1911?) i Lluís Domènech i Montaner (1921). Aquest darrer autor va visitar Centcelles

l'any 1909, juntament amb els seus alumnes de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona. En aquesta visita es van fer diverses aquarel·les del mosaic, reproduïdes per Domènech i Montaner (1931). Per aquest darrer autor, Centcelles són les restes d'una institució religiosa cristiana dels segles IV-VII que incloïa un gran baptisteri, una *cellae memoriae* i una basílica, probablement de tres naus, que va servir temporalment de residència episcopal de Tarragona. Més tard, F. Camprubí descarta les hipòtesis precedents i proposa una funció funerària: “*La importancia arquitectónica y decorativa del monumento, juntamente con la toponomástica, nos lleva a sospechar que fué el mausoleo de algún noble cristiano, quizá de la familia imperial de Constantino, cuyas posesiones en la comarca de Centcelles bien pudieran haber dado origen y nombre al antiquísimo pueblo de Constanti*” (Camprubí, 1953).

A finals de la dècada dels cinquanta, s'inicia el període més rellevant per a la història recent del monument, des del descobriment dels mosaics l'any 1877, de la mà de l'Institut Arqueològic Alemany (DAI) (Schlunk, Hauschild, 1962). L'interès del DAI es va començar a concretar amb el calc complet del mosaic i una sèrie d'aquarel·les a grandària natural fetes entre els anys 1956 i 1958, amb l'autorització del propietari Guillem Soler i Bas. A partir del 1959, amb l'adquisició del monument a la mort del propietari, s'inicia un programa d'intervenció sistemàtica que inclou tant les excavacions arqueològiques com la recuperació i rehabilitació de l'edifici. En un primer moment, els treballs es van centrar en la neteja dels mosaics, sota la direcció d'Ernest Hawkins, *assistant field director* del Byzantine Institute of America a Istanbul. Mentre es van fer aquests treballs de neteja i consolidació, les excavacions es van concentrar al sud-oest i a l'est de l'edifici, concretament a l'àrea ocupada per la vil·la altimperial (dolís, murs de pedres irregulars, canalitzacions excavades al tapàs...), restes que en determinats casos eren tallades pels murs associats a l'edifici tardoantic (Schlunk, Hauschild, 1962).

Després d'aquestes primeres actuacions, les excavacions es van traslladar a l'interior de les sales amb cúpula i quadribulada. En aquesta segona, la seqüència estratigràfica corresponia a època contemporània, concretament a un moment que podem situar entre el 1859 i el 1898. Dins de la sala de la cúpula es va intervenir en les anomenades “cripta” i “subcripta”, molt desfigurades per la construcció d'un cup de vi al qual s'accedia a través d'un forat obert en el vèrtex de la cúpula de la cripta. Les excavacions van continuar al costat de la porta de l'edifici de la cúpula. No es van localitzar estructures antigues, tot i que continuava el nivell de construcció documentat a l'interior. També es van localitzar nou enterraments d'època medieval-moderna i es va excavar en l'absis de l'àmbit situat al nord-est de l'edifici de la cúpula. En el sector occidental, a una cota més alta, es van localitzar diversos àmbits corresponents a un conjunt balneari perpendicular a l'eix longitudinal de l'edifici, afegit en una fase posterior al projecte original.

Les campanyes següents es van centrar en el sector situat al sud-oest de la sala de la cúpula. A més de completar l'excavació dels banys ja identificats es va intervenir en el conjunt de banys que ocupava l'extrem occidental del cos principal de l'edifici. Es van fer, també, diversos sondeigs per determinar la possible existència d'un porticat en la façana meridional—sense obtenir resultats—i rases de delimitació per establir l'extensió de l'àrea arqueològica. També es va intervenir a l'altra banda del camí de Montblanc on s'identificà un interessant conjunt d'edificacions d'època medieval (segles XII-XIII).

A partir d'aquests treballs es conclou que “*parece probable que se dió un nuevo destino al edificio de la villa antes de terminar su construcción y se usó la sala de la*

cúpula, por su semejanza con un mausoleo, como panteón". Ja a l'informe publicat l'any 1962, H. Schlunk i Th. Hauschild assenyalen que "lo único definitivo es que nos hallamos frente a una gran villa, provista de baños, de una sala absidal solemnemente abovedada y de un sector destinado a vivienda, siendo parte integral de esta villa tanto la sala cuadrilobulada como la de la cúpula. (...) La escalera que conducía a la cripta, la puerta que la cerraba y las dimensiones de la cámara misma desvanecen, a nuestro parecer, toda duda sobre el hecho de que esta parte de nuestro monumento fue construída con el fin de que sirviera de tumba a un personaje de rango". Més endavant, es pregunten si "¿Será factible identificar esta cabeza [el personatge central del grup de caçadors], caracterizada por la mirada elevada al cielo y las profundas arrugas en la frente, con el retrato de un emperador o príncipe? Nosotros pensamos sobre todo en Constante († 350), al cual, por razones especiales, ya mucho antes de conocer la cabeza, queríamos atribuir el mausoleo".

Posteriorment, A. Arbeiter profunditza en l'atribució imperial del mausoleu a partir, bàsicament, dels panells on es representen personatges "entronitzats" dibuixant una complexa interpretació històrica del monument (Arbeiter, Korol, 1988-1989, Hauschild, Arbeiter, 1993). En poques paraules, segons aquesta tesi, Magnenci, inductor de l'assassinat de l'emperador Constant, impulsa l'erecció d'un mausoleu per acollir les despulles del sobirà mort. Per motius que no queden prou clars, el lloc escollit per ubicar aquest monument funerari seria una vil·la en construcció situada en les proximitats de Tarraco. Es tractaria d'un intent de conciliació amb l'emperador legítim Constanci II, germà de Constant, i una representació d'una desitjada tetrarquia: Magnenci, Constanci II, Vetrani i Decenci.

Aquesta proposta ha generat una encesa resposta per part d'altres investigadors que veuen en els personatges entronitzats la representació d'un bisbe (Arce, 1994) o d'un matrimoni de l'alta aristocràcia (Warland, 1994). Fruit d'aquest debat va ser la reunió feta a Roma l'any 1996 on es van exposar els arguments de base de cadascuna de les propostes existents. Posteriorment, el debat encetat sobre la funció de Centcelles ha generat diverses contribucions centrades, principalment, en l'anàlisi iconogràfica de la decoració musiva que no fan altra cosa que refermar la necessitat de profunditzar en l'estudi arquitectònic i estratigràfic del monument.

Pel que fa a les activitats arqueològiques posteriors a la cessió del monument a l'Estat espanyol (1978), podem destacar l'excavació de distints sondeigs previs a la construcció de la tanca perimetral del monument (1996-1997) (Remolà, 1998) i l'adequació i excavació de diverses estances del sector de banys (2005-2006) (Remolà, Sánchez, 2006).

4. L'AQUÈDUCTE ROMÀ DEL PONT DE LES CAIXES

A uns 700 m al nord de la vil·la romana de Centcelles i al costat del camí de Montblanc es localitza el pont de les Caixes (també conegut com a pont de Pontons), part integrant de la séquia medieval dels Molins, a la qual ens referirem més endavant (Fig. 1-2 i 5).

Aquesta construcció medieval—"redescoberta", juntament amb els molins i la séquia, a partir de la publicació d'un estudi sobre els molins de l'antic terme de Centcelles (Cerdà *et alii*, 1992)—va patir, l'any 2007, l'esfondrament parcial del parament oriental, entre el doble arc de pas i l'arc de pas de la riera, coincidint amb un arc

Figura 5. Planta on s'indiquen els distints elements relacionats amb el traçat de la séquia dels Molins pel terme municipal de Constantí (Imatge Base: Google)

de descàrrega repetidament reparat (Fig. 6-8 i 12-13). L'enderroc va posar de manifest que, sota les reformes d'època medieval i posterior, romanien traces notables d'un pont original d'època romana. Un pont associat a una canalització que, en part, devia seguir l'alineació de la séquia medieval i que permetia salvar l'abrupte desnivell format pel barranc de la Ferrarota. Les intervencions arqueològiques fins ara desenvolupades no han aportat indicis que aquest fos també el lloc de pas de la via romana ni l'eventual relació que hi podia haver entre ambdós elements.

Amb les dades actuals podem concloure que la canalització romana creuava la part septentrional del desnivell, més suau, sobre un terraplè en talús (actualment ocult sota el terraplè medieval). En aquest punt, la caixa—amb una alçària superior als 80 cm i una amplada no determinada—conservava restes d'un revestiment de morter, molt degradat, amb una cota de paviment a l'entorn dels 47,70 metres sobre el nivell del mar. L'interior presentava una successió de capes de sedimentació de matriu argilosa i llimosa, amb colo-

Figura 6. Detall del tram del parament medieval-modern de la façana oriental esfondrat (J. A. Remolà)

ració predominantment grisa, i pràcticament estèrils.⁴ El terraplè enllaçava amb un pont construït que coneixem, principalment, en la seva configuració medieval i moderna. Només en punts molt concrets s'ha pogut verificar la seva romanitat. Tot i aquestes limitacions, podem determinar que la base del pont, exceptuant els llocs on es van obrir els arcs actualment visibles, correspon bàsicament a l'estructura romana.

Per facilitar la comprensió, articulem la descripció a partir de les dues façanes principals, oriental i occidental, i dins de cadascuna per trams de nord a sud. La façana oriental del pont romà (Fig. 7-10 i 12-13), en el tram que s'estén entre el final del terraplè medieval i l'arc doble de pas, presenta una base formada gairebé exclusivament per grans còdols mentre que la part superior combina carreus esporàdics amb pedres irregulars (Fig. 7).⁵ Aquest mur enllaça amb un parament de certa qualitat, amb petits

⁴ L'excavació d'un sondeig en el terraplè va permetre recuperar, en els darrers nivells de deposició, un fragment de ceràmica vidriada d'aspecte medieval. La fragmentació impedeix afirmar-ho o precisar més. Es tracta d'una dada molt rellevant ja que permetria pensar que l'aqüeducte romà va estar en ús—probablement precari i marginal—fins a l'època medieval. En un document del 1167 s'assenyala la presència, en una data tan primerenca, d'un molí en el terme de Centelles (v. *infra*).

blocs més o menys regulars de pedra calcària (similar a l'*opus vittatum*), amb la caixa de la canalització que reentra respecte a una base lleugerament atalussada. La seva continuïtat vers el sud queda interrompuda pel doble arc de pas medieval que talla fins a la fonamentació l'estructura romana. Per aquest motiu no es van poder obtenir dades prou clarificadores sobre una hipotètica obertura romana associada a aquest tram de parament, d'aspecte constructivament més acurat. La disposició transversal/obliqua de la canalització romana respecte al traçat de la via romana fossilitzada en el camí de Montblanc, paral·lela al riu, fa que en algun punt o altre s'haguessin d'encreuar de manera que s'havia d'adoptar una solució (pont o soterrament de la canalització) que no hem pogut identificar fins al moment.

En el tram entre l'arc de pas meridional i l'arc de la riera és on s'ha pogut visualitzar la caixa romana a conseqüència de l'esfondrament parcial d'un refet posterior que no formava part de l'obra romana original (Fig. 8).⁶ El nucli de la base que sostenia la

Figura 7. Tram de la façana oriental del pont entre el talús i l'arc de pas septentrional (Codex)

⁶ Aquest parament només és visible parcialment ja que està cobert per un refet posterior que combina carreus de l'obra original—potser producte del mateix esfondrament—amb còdols esporàdics.

caixa romana estava format per còdols i pedres irregulars de dimensions petites i mitjanes lligades amb morter que recolzava, possiblement, sobre un terraplè de terra. Del parament romà, en aquest punt, no en restaven, com hem dit, evidències. Però sí que s'ha conservat gairebé íntegrament el tram de pont romà que s'estén entre l'arc de descàrrega i una mica abans de l'arc de pas de la riera (Fig. 9). L'estructura és similar a la detectada al nord de l'arc doble de pas, amb una base on predominen els grans còdols, de perfil lleugerament atalussat, sobre la qual recolza una caixa feta amb petits blocs més o menys regulars de pedra calcària. La caixa està revestida amb una capa d'*opus signinum* de gra fi amb la característica mitja canya (Fig. 10). La superposició de la reforma medieval fa que només s'hagi pogut visualitzar, amb dificultats (pèrdua del parament occidental i fissura longitudinal del paviment), en un punt, on mesura approxi-

Figura 8. Vista del tram esfondrat del parament medieval-modern on s'aprecia el sòl de la conducció romana, els sediments que la rebleixen i el recreixement medieval associat a l'arc de descàrrega (J. A. Remolà)

⁶ La major part de restes que poguessin quedar en aquest punt del pont romà (carreuons irregulars de pedra calcària lligada amb morter) s'haurien esfondrat en un moment posterior a la construcció del doble arc de pas i de l'arc de descàrrega adjacent. Es va reparar de forma precària amb un talús de còdols i argila, una tècnica constructiva ja observada en altres punts del pont.

Figura 9. Detall del tram de la façana oriental del pont entre la part esfondrada i l'arc de pas de la riera. S'aprecia la base i el lateral de la caixa romana sota els recreixements i refets medievals i moderns (Codex)

madament 2 m. Pel que fa la cota de base del paviment, en els pocs llocs on s'ha posat al descobert (sempre coincidint en la part deixada al descobert per l'esfondrament) se situa a l'entorn dels 47,30 metres sobre el nivell del mar. La caixa romana es trobava reblerta per un paquet de sediments d'aproximadament un metre de potència, com ja s'havia pogut observar al sondeig del terraplè.

La part de la façana occidental del pont romà no afectada pels arcs de pas i riera queda gairebé totalment oculta darrera un parament d'època possiblement moderna relacionat amb una ampliació/desplaçament de la caixa cap a l'oest (Fig. 11). En el punt de contacte entre el pont i el terraplè, un talús d'argila revestit amb còdols d'època posterior⁷ no ha permès visualitzar aquest tram.

El traçat de la canalització romana cap al sud no s'ha pogut identificar. De tota manera, les dades obtingudes indiquen que no devia pujar tant de cota i que devia girar cap a l'est seguint aproximadament en paral·lel el traçat del riu i de la via, passant a

⁷ Similar al que es va esfondrar en la façana oriental deixant a la vista la caixa romana.

Figura 10. Detall del paviment en opus signinum de la caixa romana documentada a la part esfondrada (J. A. Remolà)

poca distància de la vil·la romana de Centcelles. Tampoc s'han recuperat indicis cronològics que permetin precisar-ne la cronologia. Només podem apuntar que el tipus de parament documentat entre el terraplè i el doble arc de pas medieval presenta semblances als documentats a Tarraco en els segles I-II dC.

5. EL PONT DE LES CAIXES I LA SÈQUIA MEDIEVAL DELS MOLINS

Hem de suposar que a partir de finals de l'antiguitat tardana, amb l'abandonament de les vil·les properes, la canalització—probablement deteriorada en una mesura que no podem determinar—va continuar en ús de forma probablement marginal i precària. La primera referència escrita que tenim de l'existència d'un molí a Centcelles és del 1167. En el document de venda (27/04/1167) del lloc de la Guarda del Llentisclell a l'arquebisbe Hug de Cervelló per part de Druïç d'Alançon (home d'armes de Robert de Bordet) s'esmenta que a “més li dóna [a l'arquebisbe] un molí al riu Francolí, segons le.y havia donat a ell lo dit príncep Robert [Bordet].” (AHAT, Índex Vell, 166v i 167r) (Cortiella, 1981). Una referència deu anys anterior al trasllat de Constantí al seu empla-

çament actual⁸ que indicaria la continuïtat d'ús de l'aqüeducte romà, com també ho sembla suggerir la trobada d'un fragment de ceràmica vidriada possiblement medieval en els nivells de sedimentació que, finalment, rebleixen i inutilitzen la caixa romana. També del segle XII (1189) és el document en el qual l'arquebisbe i el veguer reial concedien a un matrimoni de Centcelles el dret de regar el terme amb les aigües del Francolí els dilluns i divendres (calaix VIII, núm. 2 i 3, AHT) (Cortiella, 1981). A partir d'aquest moment es produeixen un seguit de reformes que modifiquen tant l'aspecte del pont com el traçat de la canalització fins a conformar la séquia dels Molins (segle XIV), una infraestructura hidràulica de titularitat arquebisbal, com ho era Constantí i la major part del camp de Tarragona en època medieval.

La séquia medieval dels Molins—antigament anomenada de l'Arquebisbe

Figura 11. Vista parcial de la façana occidental (Codex)

⁸ Per motius poc clars, el lloc on inicialment es fundà Constantí (1151) va ser abandonat i la població es va traslladar a la Guarda del Llentisclell, unes terres suficients per a cent parells de bous, que limiten “de llevant ab lo terme de Centcelles; de migjorn, ab lo terme dels Mangons; de ponent, ab lo terme de Constantins (lo vell); de tramuntana, ab la montanya, y d’allí baixa al torrent de Centcelles” (AHAT, Índex Vell, 166v i 167r). En l’extracte de la carta de franquícies a la vila d’1 de desembre de 1177 es fa referència a l’acte “ab què Berenguer, archebisbe de Tarragona, ab voluntat de son convent, mudà lo seu castell y vila que.s diu Constantins al puig que.s diu Lentisclel” (AHAT, Índex Vell, 154v i 155r) (Cortiella, 1981).

(Amigó, 1968)—permetia el rec d'una extensa franja de terres del marge dret del riu Francolí i el funcionament d'un seguit de molins hidràulics d'època medieval i moderna situats entre els termes municipals de Constantí i Tarragona (Fig. 5). En aquest sistema s'inclouen la Resclosa (situada al terme de la Pobla de Mafumet, en el lloc anomenat la Siquieta), la bassa, la séquia o canal—que discorre al llarg de més de tres quilòmetres pel marge dret del Francolí fins a retrobar-se amb el riu ja en el terme de Tarragona—i els molins de Constantí (c. 1380-1407), paperer (anterior a 1412), de Reus (anterior a 1471), del Maset (anterior al segle XVI), i el molí de l'Horta (segle XII?), els dos darrers en el terme municipal de Tarragona (Cerdà *et alii*, 1992).⁹

Especialment destacable és el molí de Constantí, o molí de l'Arquebisbe, denominació emprada fins al segle XVIII quan la Mitra el va vendre a la Universitat de Constantí. Conserva gairebé íntegra l'estructura original, inclosos els escuts de l'arquebisbe Ènnec de Vallterra (1380-1407), promotor de l'obra. En la construcció de la planta baixa, on s'ubicava pròpiament el molí, es van emprar carreus de pedra del Mèdol/Soldó que, en algun cas, presenten marques de picapedrer semblants a les documentades en una de les reformes arquitectònicament més potents, com veurem més endavant, del pont de les Caixes. És el molí més occidental del conjunt de molins de la séquia. La seva construcció hauria exigut una modificació del traçat de la canalització per permetre que l'aigua assolís l'alçada suficient. Aquesta inflexió va comportar un enlairament de la cota de base de la séquia que, com veurem, es reflecteix clarament en la més important de les reformes documentades del pont. El traçat romà, com ja hem indicat, giraria cap l'est un cop traspassat el pont següent, en línia més o menys recta i paral·lela a la via romana fossilitzada en el camí de Montblanc, fins, aproximadament, l'emplaçament del molí paperer o d'Escaladei, ja documentat, amb el nom de molí del Rodolat, a inicis del segle XV (1412) (Cerdà *et alii*, 1992).

El pont de les Caixes,¹⁰ com la séquia, experimenta en època medieval i moderna diverses reformes d'abast variable que li han donat el seu aspecte actual (Fig. 12-13). De la majoria d'aquestes només podem plantejar una seqüència arquitectònica relativa i únicament la hipotètica correlació amb els molins ens permet una datació genèrica d'alguna de les fases.

A grans trets, en època medieval, sobre la caixa romana completament reblerta per gairebé un metre de sediments, s'erigeix una nova canal i s'obren un pas de vianants i rodat amb doble arc de punt (Fig. 14) i un arc apuntat de pas per la riera. En aquesta reforma s'utilitzen carreus de pedra del Mèdol/Soldó (alguns amb marques de picape-

9 A l'altra banda del riu, tenim una conducció d'aigua de característiques similars, el rec Major, que recollia les aigües del riu i les portava fins als molins del Port, desguassant a la mateixa badia portuària. Una canalització per a la qual també s'ha plantejat un hipotètic origen romà que pren força amb les dades actuals. També el marcat gir que s'aprecia en la planimetria anterior al segle XIX podria haver estat motivat per la construcció dels molins. Una inflexió necessària per poder fer arribar l'aigua més amunt, modificant un hipotètic traçat romà que arribaria fins a l'extrem occidental del suburbi portuari de Tarraco (àrea entre l'avinguda del Cardenal Vidal i Barraquer i el carrer de Jaume I).

10 El topònim "pont de les Caixes" es troba documentat en un document del segle XVI: "En lo terme de Centcelles en la part dita les Cayxes" (Manuale notariales de Constantí 19, f. 57v, 11 de gener de 1581) (Amigó, 1968).

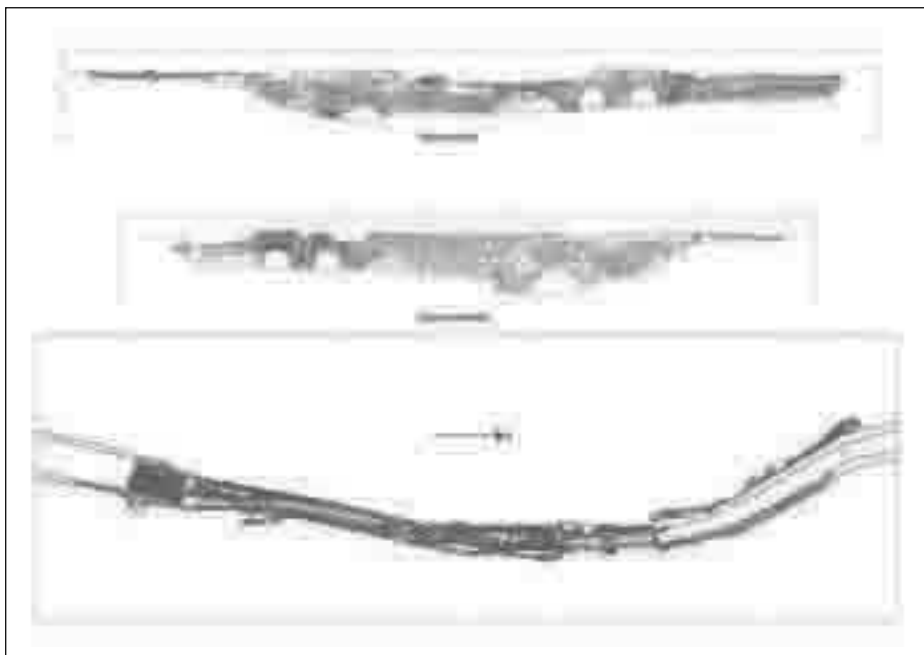

Figura 12. Planta i alçats del pont de les Caixes (Codex)

drers)¹¹ per a la caixa, els arcs i el paviment del tram corresponent a l'arc de pas de la riera (Fig. 15).

Pel que fa a la nova caixa, formada per blocs de pedra del Mèdol/Soldó amb encaixos, es constata un primer paviment de còdols petits (a una cota aproximada de 48,30 metres sobre el nivell del mar) i un segon de pedra i morter (a uns 48,80 metres sobre el nivell del mar). Per tant, la diferència de cota entre el paviment de la caixa romana i el segon paviment medieval indica un recreixement aproximat d'un metre i mig. Per a la construcció del doble arc de pas, fet íntegrament amb carreus de pedra del Mèdol/Soldó, i de l'arc de descàrrega associat es desmunta un tram del pont romà, i s'elimina tota evidència d'un hipotètic pas antic. En definitiva, una obra d'envergadura sens dubte impulsada pel titular dels drets sobre aquestes terres, l'arquebisbe de Tarragona. Ens sembla versemblant posar en relació el recreixement de la cota de circulació de la caixa, la modificació del traçat i la construcció del molí de Constantí

¹¹ En aquest marge del riu Francolí no hi ha afloraments d'aquest tipus de pedra tan utilitzat en època romana i medieval. Sense una anàlisi més aprofundida no podem determinar si procedeixen de pedreres situades a l'altra banda de riu o del reaprofitament d'elements constructius procedents d'edificacions romanes de l'entorn. L'única part, petita, del terme municipal de Constantí emplaçada a la banda esquerra del Francolí rep el nom, precisament, de partida de la Pedrera i és a prop de les pedreres romanes de les coves de la Pedrera i de l'aqüeducte.

Figura 13. Vista del pont des del nord i des del sud. A sota, façana oriental (J. A. Remolà)

(abans de l'Arquebisbe) i situar aquesta profunda remodelació del pont entre finals del segle XIV i inicis del XV, sota la prelatura de l'arquebisbe Ènnec de Vallterra.

En èpoques posteriors es documenta la construcció de dos contraforts atalussats en el pilar que comparteixen els arcs de pas de mig punt (Fig. 14 i 16) i l'ampliació de la caixa per la banda occidental amb l'afegit de dos arcs de mig punt adossats als existents (Fig. 16). Aquesta reforma fa que el parament romà sigui gairebé invisible per aquesta façana. Es tracta de contraforts atalussats fets de pedra i morter de calç. Aquest reforç podria relacionar-se amb problemes d'estabilitat ja que s'observen importants fissures en aquesta part de l'obra. També s'aprecien les múltiples reparacions, d'abast i qualitat diversos, fetes en moments difícils de determinar. Aquestes darreres reformes se centren bàsicament en la reparació de la caixa, l'element més sotmès a la dinàmica funcional de l'obra. A partir d'un determinat moment, la qualitat del manteniment disminueix i les reparacions es fan sense eliminar totalment els sediments dipositats a l'interior del conducte. És el cas del darrer paviment documentat (segona meitat del segle XX), una simple capa de ciment revestint els sediments argilosos.

6. L'AQUÈDUCTE DEL PONT DE LES CAIXES I LA VIL·LA ROMANA DE CENTCELLES

Per concloure aquestes notes preliminars podem dir que, des del punt de vista patrimonial, la descoberta de la romanitat del pont de les Caixes i de la canalització de la qual forma part no fa res més que afegir rellevància a un espai ja de per si prou

Figura 14. Detall de la façana oriental on s'aprecia el doble arc de pas medieval (Codex)

significat. A la vil·la romana de Centelles, hi hem d'afegir un tram de la via romana *De Italia in Hispanias* (segles II aC-v), una vil·la romana d'època altimperial (segles I-III), un aqüeducte romà amb pont (segles I-v), les restes de la vila medieval de Centelles (segles XII-XIV), una séquia medieval i moderna amb pont que aprofita en part la d'època romana (segles XII-XX), dos molins fariners (molí de Constantí i molí de Reus) (segles XIV-XIX), un molí paperer (segles XV-XIX), el mas de la Ferrarota (segles XVII-XX), un tram del camí medieval de Montblanc (segles XII-XIX) i una colònia tèxtil de mitjan segle XX. I tot això en un espai molt reduït—un quilòmetre al voltant de la vil·la romana—i amb una certa centralitat respecte de la conurbació urbana que conformen Tarragona, Reus i Valls, en un entorn general d'enorme significació històrica i arqueològica, ben comunicat i que conserva les traces, lleugerament desdibuixades, de l'ordenació territorial d'època romana i medieval. Una unitat de conjunt que està sent fortament alterada per les obres públiques en curs i previstes que haurien de tenir com a principi de base el màxim respecte per mantenir intactes aquests valors indiscutibles.

Des del punt de vista científic, l'existència d'una canalització romana representa una rellevant aportació al procés de coneixement i restitució del paisatge antic i la seva

Figura 15. Detall de l'enllosat de pedra del Mèdol/Soldó que pavimentava el tram de la caixa medieval corresponent al doble arc de pas (Codex)

ordenació i explotació. Tenim pocs elements per establir una relació directa de la canalització amb la vil·la romana de Centcelles. La proximitat i el recorregut hipotètic (ara com ara només en coneixem amb precisió el traçat medieval) són indicis que s'han de considerar. La vil·la és l'aglomerat arquitectònic central d'una explotació agrícola (*fundus*) que s'estén al seu voltant, en el marc d'un territori ordenat i cadastrat. L'aigua canalitzada estaria destinada principalment al rec de les terres que s'estenien per aquest sector del marge dret del riu. També, atenent la proximitat a la qual devia passar en el traçat hipotètic que plantegem, podem considerar versemblant que una part de l'aigua es derivés per atendre les necessitats d'aigua de la vil·la. Els banys de la vil·la tardana estan ubicats, precisament, a l'oest de l'edifici, en el punt més alt i allunyat del riu.

Resta per resoldre a quina de les vil·les de Centcelles hem d'atribuir la construcció de la canalització. En favor de la vil·la altimperial podem adduir el tram de parament d'*opus vittatum* identificat, especialment emprat a Tarraco en els segles I-II dC. Una vil·la que, de fet, coneixem bàsicament a partir dels àmbits productius i d'emmagatzematge documentats en les excavacions de l'Institut Arqueològic Alemany. Òbviament, en època tardana la canalització es manté en ús i, com hem dit, podria haver abastit d'aigua els banys i satisfet les altres necessitats hídriques de la magnífica vil·la d'aquest període.

Figura 16. Detall de la façana occidental on s'aprecia l'arc de pas ampliat en època medieval/moderna (Codex)

BIBLIOGRAFIA

- ALBIÑANA, J.F.; DE BOFARULL, A. (1849) *Tarragona Monumental*. Tarragona.
- AMIGÓ, R. (1968), *Els topònims del terme municipal i del poble de Constantí*, Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramon Berenguer IV», Tarragona.
- ARBEITER, A.; KOROL, D. (1988-1989) “El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio”. *Butlletí Arqueològic*, 5, 10-11 (1988-1989), p. 193-244.
- ARCE, J. (1994) “Constantinopla, Tarraco y Centcelles”. *Butlletí Arqueològic* núm. 16, p. 147-166.
- ARCO, A. DEL (1898) “Notas arqueológicas de la diócesis de Tarragona”. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* II, Tarragona.
- ARCO, A. DEL (1923) “La vía romana de Tarragona a Lérida”. *Diario de Tarragona*, any LXX, núm. 84, 85 i 86, d’11, 12 i 13 d’abril.
- BLANCH, J. (1985) *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*. 2 vol. Tarragona: Institut d’Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV (reedició facsímil: 1a edició. Tarragona: Agrupació de Bibliòfils de Tarragona, 1951).
- CABESTANY, J.F. (1979) “Vías de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)”. A: *XVI Congreso Nacional de Arqueología*, Lugo 1977, p. 1.203-1.210.
- CAMPRUBÍ, F. (1942) “I mosaici della cupola di Centcelles nella Spagna”. *Rivista di Archeologia Cristiana* núm. 19, p. 87-110.
- CAMPRUBÍ, F. (1953) *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*. Barcelona.
- CERDÀ, M.A.; ROCA, J.M.; SABATÉ, J.M. (1992) *Notes per a l’estudi dels molins hidràulics de l’antic terme de Centcelles*. Tarragona: Centre d’Estudis de Constantí.
- CORTIELLA, F. (1981) *Història de Constantí*. Constantí.
- DOMÈNECH I MONTANER, L. (1921) *Centcelles. Baptisteri i cellae-memoriae de la primitiva església metropolitana de Tarragona. Discursos llegits en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el dia 5 de juny de 1921*. Barcelona.
- DOMÈNECH I MONTANER, L. (1931) *Centcelles. Baptisteri i cellae-memoriae de la primitiva església metropolitana de Tarragona*. Barcelona.
- GUDIOL, J. (1926) “Centcelles”. *Gasetta de les Arts* 3, núm. 48 (1926), p. 4-6.
- HAUSCHILD, T. (1964-1965) “Sucinto informe de las excavaciones en Centcelles”. *Noticario Arqueológico Hispánico* núm. 8-9, p. 169-171, lám. 26-28.
- HAUSCHILD, T. (1965) “Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles (III). Der spätantike Bau”. *Madridener Mitteilungen* núm. 6, p. 127-138, fig. 1-4, lám. 41-52.
- HAUSCHILD, T. (1966) “Die Grabungen in Centcelles”. *Archäologischer Anzeiger*, p. 86-92.
- HAUSCHILD, T. (1972) “Untersuchungen im Monument von Centcelles”. A: *Actes del VIII Congrés Internacional d’Arqueologia Cristiana (Barcelona, 1969)*. P. 333-338, lám. 145-149.
- HAUSCHILD, T.; SCHLUNK, H. (1986) *La vil·la romana i el mausoleu constantinià de Centcelles*. (Fòrum. Temes d’història i d’arqueologia tarraconines; 5)
- HAUSCHILD, T.; ARBEITER, A. (1993) *La vil·la romana de Centcelles*. Barcelona.

- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1888) “Basílica bizantina de Centcelles y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona”, apèndix núm. 1 del llibre *El pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios Histórico-arqueológicos*. Tarragona.
- MADOZ, P. (1847) *Diccionario geográfico-histórico de España y sus provincias de Ultramar*. Vol. 6. Madrid.
- MASSÓ, J. (1989) “Notes per a l’estudi del terme de Constantí a l’antiguitat”. A: XXXV *Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos de Catalunya (Valls-Vila-rodona, 24-26 de novembre de 1989)*. Valls, p. 201-218.
- MASSÓ, J. (1990) *Notes per a l’estudi del terme de Constantí a l’antiguitat*. Tarragona: Centre d’Estudis de Constantí.
- MASSÓ, J. (1991) “Centcelles a la darrerria del segle XIX”. *Estudis de Constantí* [Tarragona] núm. 7, p. 9-22.
- MENCHÓN, J. (1996) “Sobre Centcelles medieval, algunes notes”. *Estudis de Constantí* [Tarragona] núm. 12, , p. 15-26.
- MORERA, E. (1894) *Tarragona antigua y moderna*. Tarragona.
- MORERA, E. (1897) *Tarragona cristiana. Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su Provincia (Cataluña la Nueva)*. Vol. 1. Tarragona.
- MORERA, E. (1911?) “Provincia de Tarragona”. A: CARRERAS I CANDI, F. (dir.) *Geografía General de Catalunya*. Barcelona.
- NIEMEYER, H. G.; RÜGER, C. (1962) “Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles 2. Die Keramik der Grabungen 1959/1961”. *Madriider Mitteilungen* núm. 3, p. 101-118.
- PIÑOL, LL. (1993) “El conjunto termal de Centcelles (Constantí)”. A: *L’abastament d’aigua a les ciutats romanes, DAC 0*, p. 84-100.
- REMOLÀ, J.A. (1991) “La documentació gràfica de Constantí al segle XVII”. *Estudis de Constantí* núm. 7, p. 25-40.
- REMOLÀ, J.A. (1998) “Recents intervencions arqueològiques a Centcelles (1996-1997)”. *Estudis de Constantí* núm. 14, p. 29-60.
- REMOLÀ, J.A. (2002) “Centcelles y las uillae de Tarraco durante la Antigüedad Tardía”. A: ARCE, J. *Centcelles. El monumento tardorromano: iconografía y arquitectura*. Roma: Biblioteca Itálica, “L’Erma” di Bertscheider, p. 97-112. (Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma; 25)
- REMOLÀ, J.A. (2003) “Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)”. *Bulletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època. V, núm. 25, p. 57-87.
- REMOLÀ, J.A. (2007) “La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)”. *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 119-132. (Forum; 13)
- REMOLÀ, J.A.; SÁNCHEZ, J. (2006) *Memòria d’excavació: vil·la romana de Centcelles (Constantí, Tarragonès), desembre 2005*, inèdita.
- ROIG, J.F. (2005) *De Italia in Hispanias/Ab Asturica Tarracone entre Tarraco i Ilerda. Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*. Tarragona: Arola Editors.
- RÜGER, C. (1969) “Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles (IV). Datierende römische Keramik”, *Madriider Mitteilungen* 10, 251-275.
- SABATER, S. (1888) *Historia de la vila de Constantí*. Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1996) “El molino papelero de Centcelles”. *Estudis de Constantí* núm. 12, p. 27-40.

- SÁNCHEZ REAL, J. (1973-1974) "El molino papelerero en Tarragona". *Boletín Arqueológico* IV. 121-124, 119-130 (reproduït a *Estudis de Constantí* 1 [1985]).
- SCHLUNK, H. (1959) "Untersuchungen im frühchristlichen Mausoleum von Centcelles". *Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*. Berlin, p. 344-365.
- SCHLUNK, H. (1965) "Sucinto informe sobre las excavaciones de Centcelles". *Noticiario Arqueológico Hispánico* núm. 7, p. 181-183.
- SCHLUNK, H. (1966) "Sucinto informe de las excavaciones en Centcelles". *Noticiario Arqueológico Hispánico* (1964-1965), núm. 8-9, p. 166-168, lám. 26-28.
- SCHLUNK, H. (1988) *Die Mosaikkuppel von Centcelles*. Aus dem Nachlass für den Druck bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von A. Arbeiter, Mainz, 2 vol.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, T. (1962) *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*. Madrid. (Excavaciones Arqueológicas en España; 18)
- TARRATS, F.; REMOLÀ, J.A (2007) "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)". *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 95-117. (Forum; 13)
- UDINA, F. (1951) *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona.
- UNTERMANN, J. (1967) "Namenkundliche Bemerkungen zu Constantí und Centcelles". *Madrider Mitteilungen* núm. 8, p. 226-229.
- VILLANUEVA, J. (1851) *Viaje literario a las iglesias de España*, tom XIX, Madrid.
- WARLAND, R. (1994) "Status und Formular in der Repräsentation des spätantiken Führungsschicht". *Römische Mitteilungen* núm. 101, p. 175-200, taf. 71-75.
- ZEDELIUS, V. (1980) "Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles (V). Die Fundmünzen". *Madrider Mitteilungen* núm. 21, p. 180-188, lám. 46 i s.